

УДК 007:304:001

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СТИГМАТИЗАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА

Смирнова М.В.

Інститут журналістики

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті робиться спроба визначити комунікативну природу стигматизації та її місце в комунікаційному процесі. Для з'ясування зв'язку між комунікаційними процесами та стигматизацією, визначається зміст термінів комунікація та комунікаційний процес. Розглядається стигматизація в контексті сучасних теорій комунікації (соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана, концепцій Н. Лумана та П. Бурдьє). Також пропонується схема стигматизації як комунікаційного процесу.

Ключові слова: комунікація, комунікаційний процес, стигма, процес стигматизації, теорії комунікації, мас-медіа.

Постановка проблеми. У сучасному соціумі все більше уваги приділяється захисту прав людини. Цінності суспільства вимагають від людини дотримання норм рівності, справедливості, толерантності. Пошук шляхів подолання стереотипів, упереджень і дискримінації соціально вразливих груп населення стає актуальною проблемою. Завдяки виходу в 1963 році книги американського соціолога І. Гофмана «Стигма: Нотатки про управління зіпсованою ідентичністю» предметом активного наукового пошуку стало явище стигматизації. Особливого значення проблема стигматизації набуває в сучасних українських медіа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема стигматизації досліджувалась та досліджується багатьма іноземними та вітчизняними науковцями, зокрема, Г. Бекером, П. Бірном, І. Гофманом, К. Еріксоном, А. Кріспом, А. Фінзеном, а також Я.А. Агаєвим, О.О. Александровим, Р.І. Білобрюквою, С.Я. Броніним, О.О. Власовою, І.І. Галецькою, Н. Белоносою, І.Я. Гуровичем, І.В. Зубець, М.М. Кабановим, Г.М. Кравченковою, Т.П. Липай, Т.В. Семигіною, Л.П. Тушинцевою та ін.

Комунікація стає об'єктом дослідження на різних рівнях і за допомогою різних підходів: лінгвістичного (Г.Г. Почепцов, М.М. Плотніков, Б. Берлесон, Г. Стейнер), психологічного (В.Е. Рева, О.А. Цуруль, О.О. Беляков), соціологічного (Т.А. Бурцева, В.В. Різун, Д. Льюїс, Н. Гауер), економічного (О.Е. Кузьмін, Ф.І. Хміль, Дж.Л. Лейхіфф, Дж.М. Пенроуз), філософського (Н.К. Петрук), маркетингового (Т.Д. Гірченко, О.В. Дубовик, Т.О. Примак) тощо [7, с. 40-41].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. За І. Гофманом, стигма – «якість (ознака), що видає якусь ганебну властивість індивіда; причому характер цієї якості визначається не самою якістю, а відношеннями стосовно неї» [3]. Сам же процес стигматизації та його наслідки для стигматизованих осіб соціолог розглядав лише в контексті конструювання та управління зіпсованою ідентичністю. Комунікативна природа даного феномена, його особливості та механізми формування не були досліджені. Як зауважує науковець Г.Н. Кравченкова, «стигматизація – особливий механізм соціального сприйняття і пізнання, комунікативну природу якого ще слід дослідити» [5, с. 102]. Головною метою цієї роботи є визначення комунікативної

природи стигматизації та її місце в комунікаційному процесі.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування зв'язку між комунікаційними процесами та стигматизацією, визначимо спершу зміст термінів комунікація та комунікаційний процес.

Комунікація (лат. *communicare* – «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися») є смисловим аспектом соціальної взаємодії, однією із найбільших загальних характеристик будь-якої діяльності. Існують сотні визначень терміну комунікація: як передача інформації між двома автономними системами, якими є дві людини (Г.Г. Почепцов); як універсальна реальність соціального існування, вираження здатності суспільної людини до співіснування, яке є незаперечною умовою життя (Н.К. Петрук); як процес двостороннього обміну ідеями та інформацією, який веде до взаємного розуміння (О.А. Цуруль); як такий обмін, який забезпечує кооперативну взаємодопомогу, роблячи можливою координацію дій більшої складності (Д. Льюїс, Н. Гауер); як процес зв'язку між працівниками, підрозділами, організаціями тощо (О.Е. Кузьмін); як ефективне спілкування з фактичними чи потенційними покупцями продукції (Т.Д. Гірченко, О.В. Дубовик) тощо [7, с. 40-41].

Як зауважує професор В.В. Різун, «уважно аналізуючи ці визначення, приходиш до висновку, що це не є дефініції, які суперечать одна одній, вони лише доповнюють одна одну; кожне з визначень охоплює певний бік явища, даючи більш глибоке осягнення комунікації» [8, с. 16].

Американський політолог Г. Лассуел ще у 1948 році в статті «Структура та функція комунікації в суспільстві» запропонував просту та логічну схему процесу комунікації, за якою найвідповіднішим способом опису комунікативного акту є відповіді на наступні питання [12, с. 37]: 1. Хто? 2. Що повідомляє? 3. Через який канал? 4. Кому? 5. З яким результатом?

Американські соціологи Д. де Флер та Е. Деніс виділяють у комунікації кілька стадій: 1) формування повідомлення комунікаторами; 2) відправлення повідомлення за допомогою засобів соціальних комунікацій; 3) поширення повідомлення з використанням різних каналів комунікації; 4) інтерпретація значення повідомлення комунікантами; 5) результат засвоєння значень

повідомлення чи повідомлень, або прояв впливу [4, 11-12].

Термін спілкування є повним синонімом терміну комунікація, хоча термін комунікація є більш поширеним у науці та виробничій сфері для позначення процесу спілкування, пов'язаного з діяльністю засобів масової комунікації й журналістикою. Процес спілкування (комунікації) передбачає такі ознаки:

1) комунікаторів: комуніканта – того, хто ініціює процес спілкування, виступає його адресантом, і комуніката – того, на кого спрямоване спілкування і хто є його адресатом;

2) духовно-інтелектуальну єдність тих, хто спілкується, – спільну свідомість, спільну культуру;

3) спільну форму духовного буття – мову;

4) загальнозрозумілі знакові системи, що замінюють мову в певних ситуаціях, – письмо, іноземні мови та ін. знакові системи (при потребі);

5) створені спільною засоби спілкування – книги, періодичні видання тощо (при потребі);

6) соціально-психологічну здатність до спілкування – здатність говорити, висловлювати думки, здатність слухати, сприймати й розуміти висловлене залежно від соціальної функції слухача/читача, а також соціальних вимог [8, с. 15-16].

Комунікаційний процес – це обмін інформацією між двома і більше особами, метою якого є забезпечення розуміння інформації, що є предметом обміну. В своїй основі процес комунікації становить процес руху інформації в ланцюгу «відправник – канал – отримувач». У процесі обміну інформацією можна виділити наступні базові елементи:

1. Відправник (комунікатор) – передавач, що генерує ідеї або збирає інформацію та передає її. Ним може бути індивід або група людей, які разом працюють, громадський інститут або організація.

Обмін інформацією розпочинається з формування ідеї чи відбору інформації. Відправник вирішує, яку значну ідею чи повідомлення варто зробити предметом обміну.

2. Кодування – це процес перетворення ідей у символи, зображення, малюнки, форми, звуки, мову тощо.

3. Повідомлення – сукупність символів (вербальних чи невербальних), власне інформація, що закодована за допомогою символів і передається отримувачу. Саме заради цього і здійснюється акт комунікації.

4. Канали передачі – засоби, за допомогою яких сигнал спрямовується від передавача до приймача. Канали поділяються на засоби масової інформації і міжособові канали.

5. Декодування – процес, за допомогою якого приймач повідомлення перетворює отримані символи на конкретну інформацію та інтерпретує її значення. Якщо не потрібно реакції на ідеї, то процес обміну інформацією на цьому закінчується.

6. Отримувач (адресат) – цільова аудиторія або особа, якій призначається інформація і яка її інтерпретує.

7. Зворотний зв'язок – частина відгуку отримувача, що надходить передавачу. Зворотний зв'язок помітно підвищує шанси на ефективний обмін інформацією, дозволяє сторонам позбавитися шуму (перешкод) [10].

Отже, комунікація є аспектом соціальної взаємодії, загальною характеристикою будь-якої діяльності. Поняття «комунікація» має можна визначити як форму зв'язку, як один із проявів обміну інформацією між людьми в процесі їхнього безпосереднього спілкування або за допомогою технічних засобів.

Процес стигматизації виступає як соціально-психологічне явище, що полягає в навішуванні негативних ярликів, що дискредитують індивіда в очах оточуючих і викликають їх стійку соціальну ізоляцію та відсутність готовності взаємодіяти з ним на рівних [11, с. 689]. Стигма формується і проявляється в ході взаємодії двох соціальних груп – «звичайних» людей та людей «з певними порушеннями».

Розглянемо стигматизацію в контексті сучасних теорій комунікації (соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана, концепцій Н. Лумана та П. Бурдье).

Соціальний конструктивізм – соціологічна теорія пізнання, розвинена австрійськими соціологами П. Бергером і Т. Лукманом, основною метою якої є виявлення способів, за допомогою яких індивіди і групи людей беруть участь у створенні соціальної реальності. У їхній книзі «Соціальне конструювання реальності» (1966) автори аналізують взаємодію людей у процесі обміну враженнями, що є елементарною формою будь-якого іншого способу взаємодії. Така взаємодія будується на основі типізації, тобто людина сприймає іншу як встановлений тип і починає з нею загальноприйнятну взаємодію: *«реальність повсякденного життя містить схеми типізації, мовою яких можливо зрозуміти інших і спілкуватися з ними... Так, я сприймаю іншого як «чоловіка», «європейця», «покупця»... і т.д. Всі ці типізації безперервно впливають на мою взаємодію з ним...»* [1, с. 56]. Так, під соціальною структурою можна розуміти всю суму типізацій та створених з їх допомогою повторюваних зразків взаємодії. В якості такої соціальної структури є істотним елементом реальності повсякденного життя [1, с. 59]. Автори також наголошують на значенні мови під час процесу соціальної взаємодії: *«...життя – це життя, яке я розділяю з іншими за допомогою мови. Розуміння мови істотно важливе для розуміння реальності повсякденного життя»* [1, с. 65].

Оскільки типізації виконують функцію організації повсякденного досвіду взаємодії та позна-

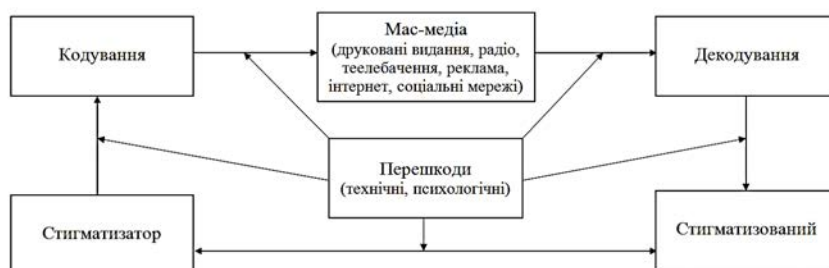

Рис. 1. Схема стигматизації як комунікаційного процесу

чення інших суб'єктів взаємодії, то в контексті теорії соціального конструювання реальності стигма – це ярлик, форма маркування деяких «негативних» типізацій. Таким чином, процес стигматизації можна розглядати як спеціальний механізм соціальної комунікації, адже головним механізмом побудови соціальної комунікації є мова, а стигматизація можлива лише за допомогою мови [5, с. 103-104].

Соціологічна концепція Н. Лумана. Комунікація в німецького соціолога Нікласа Лумана виступає найважливішим елементом соціальної системи, бо *«людські стосунки, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації»* [6, с. 43]. При цьому кожен комунікативний акт, що відбувається в світі, належить суспільству, яке визначається саме через комунікацію: поза комунікації суспільства не існує. Комунікація є безособовою і означає встановлення зв'язку і взаємодії як мінімум між двома людьми. Інформацію, повідомлення і розуміння можна вважати структурними елементами комунікації: комунікацію уможлиблює розрізнення повідомлення та інформації. Комунікація здійснюється в тому випадку, коли з повідомлення виділяється інформація. Усвідомлення цього розрізнення (і одночасно єдності) повідомлення та інформації являється собою розуміння. Отже, комунікація здійснюється тоді, коли здійснюється розуміння повідомлення інформації.

В контексті концепції Лумана, стигматизація може виступати в ролі особливого механізму в процесі комунікації: в якості повідомлення виступає позначення стигмою того чи іншого учасника взаємодії. Стигма як повідомлення може бути зрозуміла, сприйнята адекватно лише за наявності відповідного потоку інформації.

Видатний французький соціолог та філософ П. Бурдьє особливу увагу приділяє процесам номінації, вбачаючи в них прояв владних функцій: *«одна з найпростіших форм політичної влади в багатьох архаїчних суспільствах полягала в майже магичній владі: називати... за допомогою номінації»* [2, с. 67]. В категоріях П. Бурдьє, стигматизація – це негативна номінація, більше того стигматизувати можуть тільки уповноважені на це спеціальні інститути (у наші дні, стигматизацію як засіб карань та номінації передано четвертій владі – мас-медіа. Бурдьє підкреслює: *«Політика є виключно благодатним місцем для ефективної символічної діяльності, що розуміється як дії, здійснювані за допомогою знаків, здатних виробляти соціальне...»* [2, с. 90]. Внаслідок цього стигматизація в сучасній масових комунікаціях стає важливим засобом політичної боротьби.

Стигма конструюється в процесі соціальної взаємодії (в момент первинної смислової оцінки учасників), де першочергове значення має саме смисловий ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії, що по суті і є комунікацією [9]. Отже, стигматизація як комунікативний механізм – це

складна система передачі інформації про суб'єкт (позначення того чи іншого соціального суб'єкта стигмою, клеймом) за допомогою спеціальних засобів, що зачіпає різні рівні комунікації, що складається з набору послідовно застосовуваних пізнавальних операцій та інших психологічних процесів, комунікативних технологій [5, с. 103].

Таким чином, схема стигматизації як комунікативного процесу має наступний вигляд (рис. 1):

1. Стигматизатор (відправник) – передає ідею (інформацію) про суб'єкт (позначає певного соціального суб'єкта чи групу людей стигмою);

2. Завдяки процесу кодування ця ідея перетворюється у символи, зображення, мову тощо (створюється повідомлення);

3. Дане повідомлення спрямовується від стигматизатора до стигматизованого за допомогою каналів передачі – мас-медіа (друкованих видань, радіо, телебачення, реклами, інтернету, соціальних мереж, тощо);

4. Завдяки декодуванню стигматизований перетворює отримані символи на конкретну інформацію;

5. На сприйняття інформації стигматизованим впливають багато чинників, які залежать від його особистісних характеристик (рівень знань, емоційно-психологічний стан, вік) і від стану середовища передавання інформації (організаційні, технічні перешкоди тощо), тому джерела шуму (технічні чи/і психологічні) можуть створювати перешкоди на шляху обміну інформацією. Зворотний зв'язок дозволяє сторонам уникнути шуму (перешкод).

Висновки і пропозиції. Під стигматизацією ми розуміємо упереджене, негативне ставлення до окремої людини чи групи людей, пов'язане з наявністю у неї/них якихось особливих ознак чи властивостей, і як наслідок – відсутність готовності взаємодіяти з нею/ними на рівних.

Аналіз сучасних теорій комунікації дозволяє зробити деякі висновки: 1) процес стигматизації можна розглядати як механізм соціальної комунікації, оскільки головним механізмом здійснення комунікації є мова, а стигматизація відбувається лише за допомогою мови; 2) вона може виступати в ролі особливого механізму в процесі комунікації і як повідомлення може бути зрозуміла лише за наявності відповідного потоку інформації; 3) в сучасній масових комунікаціях стигматизація є важливим засобом політичної боротьби, важливе місце тут займають мас-медіа.

При розгляді стигматизації як комунікативного процесу можна виділити наступні елементи: стигматизатор, кодування, повідомлення, мас-медіа, декодування, стигматизований, зворотній зв'язок, перешкоди.

Перспективами подальших розвідок є визначення основних засобів стигматизації, які використовуються сучасними журналістами, а також дослідження впливу таких публікацій на життя стигматизованих груп населення.

Список літератури:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє; пер. с фр., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

3. Гоффман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью [Электронный ресурс] / И. Гоффман; пер. с англ. М. С. Добряковой. – Режим доступа: <http://www.e-reading.me/book.php?book=145155>
4. Квіт С. М. Масові комунікації / С. М. Квіт. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 251 с.
5. Кравченкова Г. Н. Стигматизация в контексте современных теорий коммуникации (обзор зарубежных теорий) / Г. Н. Кравченкова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1964. – № 844: Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – Вип. 23. – С. 102-106.
6. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман; пер. с нем. А. М. Ложеницина под ред. Н. А. Головина // Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 292 с.
7. Пересада А. С. Формування комунікаційного процесу в організації / А. С. Пересада // Управління розвитком. – 2012. – № 13. – С. 40-45.
8. Різун В. В. Загальна характеристика масовоінформаційної діяльності / В. В. Різун // Наукові записки інституту журналістики. – К., 2000. – Т. 1. – С. 15-30.
9. Социология: энциклопедия [Электронный ресурс] / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин [и др.]. – 2003. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/568>
10. Цуруль О. А. Менеджмент у державних організаціях: навч. посібник [Електронний ресурс] / О. А. Цуруль. – К.: КНЕУ, 2002. – 142 с. – Режим доступа: <http://studentbooks.com.ua/content/view/98/42/1/0/>
11. Янчук В. А. Введение в современную социальную психологию: Уч. пособ. для вузов / В. А. Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.
12. Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in Society / H. D. Lasswell // The Communication of Ideas / Ed.: L. Bryson. – New York: Harper and Brothers, 1948. – P. 37-51.

Смирнова М.В.

Институт журналистики

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

ВЗАИМОСВЯЗЬ КОММУНИКАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ И СТИГМАТИЗАЦИИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЯВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье делается попытка определить коммуникативную природу стигматизации и ее место в коммуникационном процессе. Для выяснения связи между коммуникационными процессами и стигматизацией, определяется содержание терминов коммуникация и коммуникационный процесс. Рассматривается стигматизация в контексте современных теорий коммуникации (социального конструктивизма П. Бергера и Т. Лукмана, концепций Н. Лумана и П. Бурдьё). Также предлагается схема стигматизации как коммуникационного процесса.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникационный процесс, стигма, процесс стигматизации, теории коммуникации, масс-медиа.

Smyrnova M.V.

Institute of Journalism

Taras Shevchenko National University of Kyiv

CORRELATION BETWEEN COMMUNICATION PROCESSES AND STIGMATISATION AS THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Summary

The article attempts to identify the communicative nature of stigmatisation and its place in the communication process. To clarify the correlation between communication processes and stigmatisation, it is defined the content of the terms communication and communication process. Stigmatisation is considered in the context of modern theories of communication (social constructivism by P. Berger and T. Luckmann, concepts of N. Luhmann and P. Bourdieu). It is also proposed a scheme of stigmatisation as a communication process.

Keywords: communication, communication process, stigma, process of stigmatisation, communication theories, mass media.